

A FELEKEZETEK ÉS AZ ÁLLAM KÖZÖTTI VISZONY MODERNIZÁLÁSÁNAK MAGYAR ÚTJA 1848-BAN⁴³¹

1. A modernizációt gerjesztő hatásokról

„Fejedelmek születnek, akik a hatalomban nagyobbak, de természetükben a többi halandóval egyenlőek, és a kormányzás joga vagy az abban való jártasság nem vonja maga után más dolgok, legkevésbé az igaz vallás biztos ismeretét.”

(John Locke)⁴³²

Az egyházak és a magyar állam kapcsolatának alakulásában az 1848 tavaszán meginduló jogalkotási folyamat olyan fordulópontot jelentett, amely különösen a mottóként választott sorok – kortól független – üzenetére tekintettel mutatkozik meg: az emberi szellem felett kényszer gyakorlása teljes mértékben hiábavaló, mivel az ember erkölcsi lény, és döntéseinek csak akkor van erkölcsi értéke, ha azok szabad akaratból fakadnak.

Ezt az egyháztörténelem mintegy kétezer éve alatt sokszor bebizonyult tanulságot a polgári modernizáció korának szabadelvű magyar politikusai több oldalról is megfogalmazták, elsősorban azokra a problémákra (a *summum ius patronatus* gyakorlásának kérdésére, az egyházi autonómia és a felekezeti jog-egyenlőség ügyére) koncentrálva, melyek a korabeli magyar közéletet a vallási

431 A tanulmány K138899 azonosító számú OTKA kutatási projekt (2021–2025) keretében készült 2010-ben megjelent monográfiám (Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században) eredményeinek a felhasználásával.

432 LOCKE, John: *Levél a vallási türelemről*. Budapest: Bibliaiskolák Közössége, 1992, 26. o.

viszonyok tekintetében izgalomban tartották. A jogegyenlőség következetes érvényesítése iránti igényt olvassuk ki Wesselényi Miklós 1833-ban papírra vetett szavaiból („hogy a nemzetiség és polgári alkotmány marasztait minden nyelvű, vallású és származásúakra egyenlően terjessze, hogy ne legyen azok közül és egy helyzetbeli is a többi felett és mások kárára kényeztetett becéje, és mostohaként eggyel se bánják.”)⁴³³, míg Eötvös József 1840-ben a felsőtáblán elmondott beszédében arra figyelmeztetett, hogy „(...) csak minden emberi jogoknak teljes tisztelete azon alap, melyen egy szabad alkotmány épülhet”.⁴³⁴

Mivel 1848 az egyházak és az állam közötti viszony tekintetében töréspont volt csupán, nem megoldás, érdemes figyelmet fordítani arra is, hogy a „megoldás”, azaz az 1890-es évek reformhulláma idején hogyan értékelték a kérdést. Gróf Csáky Albin vallás és közoktatásügyi miniszter 1892. május 19-én a magyar országgyűlés képviselőházában elhangzott beszédében a „vallásfelekezeti” és a „vallás nélküli” állam közötti átmeneti kategóriaként kora magyar rendszerét említette, mely szerint az állam a felekezetek felett áll, de nem ideológia nélküli, és azon iparkodik, hogy a felekezetek érdekeit egymással egyeztesse. Láta a kor kívánalmait és azokat az ellentmondásokat, melyek a polgári jogegyenlőség elvével szemben ekkor fennálltak, épp ezért ideálisnak maga e három forma közül az amerikai megoldást, szavait idézve „a vallás nélküli államot” tekintette, melyben a törvényhozás illetve a bírói jogalkalmazás kompetenciája csupán arra terjed ki, hogy a határvonalakat meghúzza annak érdekében, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság jogával való élés ne másnak ugyanerre irányuló jogát sértse.⁴³⁵

Hasonló véleményt fogalmazott meg 1843. szeptember 11-ei főrendiházi hozzászólásában Zichy Ottó is: „Az alföldi respublikák, nagy Britania, Nord-America, 2-ik Fridrik, második József már rég megtevék azt, miről nekünk most kell arcpirulva keserűen vitáznunk. Dicső példát mutat Nord-America, hol legheterogenebb vallások léteznek: mégis minden elnyomatás nélkül békén megférnek egymás mellett.”⁴³⁶ Figyelemre méltó, hogy Zichy a német térség egyházi viszonyait csak a toleráns, hugenottákat és izraelitákat is befogadó Poroszország kapcsán említette, mint ahogy a század utolsó harmadában sem kínált követendő mintát a megkészt német

433 WESSELÉNYI Miklós: *Balítéletekről*. Leipzig: Otto Wigand, 1833, 28. o.

434 EÖTVÖS József: *Eötvös József művei. Arcképek és programok*. Budapest: Magyar Helikon, 1975, 351–355. o.

435 *Képviselőházi Napló*, 1892, II. kötet, 56. országos ülés.

436 *Főrendeknél tartott országos ülések naplója*, 1843, I. kötet, 350. o.

modernizáció a magyar politikai elit számára. Angliában az egyházi viszonyok modernizálására a felekezeti jogegyenlőség jegyében csak a 19. század második felében kerülhetett sor, ekkor is olyan módon, hogy a *Body Politic* karjaként funkcionáló anglikán egyház megőrizte államegyházi jogállását.

Nem jelenthetett modellt a francia egyházpolitika sem: a 18. század végén a radikális, minden tradíciót félre söprő ideológiai és államszervezeti átalakítást sok tekintetben visszarendeződés követte, így az állam és az egyházak közötti viszony alapvetően a rendszerváltások jellege szerint, a köztársasági illetve monarchikus államformához igazodva alakult. A magyar reformkor (Orléans-i) I. Lajos Fülöp (ur. 1830–1848) királyságával esett egybe, a gallikanizmus egyházpolitikai rendszerének az újraélesztésével, miközben a következő elválasztás elvén alapuló francia modell csak a magyar egyházügyi modernizációt követően, 1905-ben nyert végleges formát.

Az általunk ismert amerikai modell, melynek alkotmányos megalapozása 1791-ben a *Bill of Rights* 1. cikkelyében⁴³⁷ történt meg, sem volt még kiforrott a magyar reformkor idején, hiszen az első szövetségi legfelsőbb bírósági döntés e cikkely értelmezésére csak 1878-ban született meg (Reynolds v. United States, 98 U.S. 145). Az azonban Európából is tisztán látszott, hogy a tizenhárom keleti parti angol gyarmat az anyaországtól való függetlenedés után a vallási sokszínűség következtében alakított ki olyan föderális alkotmányjogot, melyben az állam egy felekezetet sem részesíthet(ett) előnyben a többivel szemben. Úgy tűnik, ez a vallási sokszínűség az oka annak, hogy a magyar liberális reformhullámok idején a működőképesnek bizonyuló amerikai modellt előszeretettel használta hivatkozási alapul az egyházügyi modernizáció tekintetében.

A 19. század első évtizedeinek egyházpolitikai problémái – és felekezeten belüli vitái is – lényegében a jozefinista egyházpolitika következményeiből adódtak. Meszlényi Antal éles kritikával jegyezte meg az 1835-ben elhunyt I. Ferenc egyházpolitikájának értékelésekor, hogy az uralkodó, aki „a hitetlenség terjedését s a közerkölcsiség romlását” megakadályozni nem tudta, „őszintébb óráiban maga is rájött, hogy előbb a jozefinista rendszert kell holtvágányra juttatni, az egyház szabad mozgását pedig biztosítani s akkor lesz siker és

437 A Bill of Rights 1. cikkelyének értelmezéséhez lásd: HEMMER, Joseph J. Jr.: *The Supreme Court and the First Amendment*. New York: Praeger, 1986; PACZOLAY Péter: Az állam és az egyház viszonya az amerikai alkotmányban. *Világosság* 1995/4, 53–63. o.; RABBAN, David M.: The First Amendment in its Forgotten Years. *The Yale Law Journal* 1981/3, 514–595. o.

eredmény”.⁴³⁸ Ahogy azt Csáky Moritz megállapította, a polgári modernizáció – legalábbis az egyházak és az állam kapcsolata tekintetében – „abban a pillanatban kezdődött el, amikor a liberális elvek győzelme következtében maga a jozefinista, fejedelmi abszolút állam is megkérdőjeleződött (...)”.⁴³⁹

2. A királyt illető kegyúri jog gyakorlásáról

„Zsarnok Heródes, miért remegsz / Krisztus jövetelére? /
Földi hatalmat nem keres, / Ki mennyet hoz a földre.”

(Martin Luther, Coelius Sedulius alapján)⁴⁴⁰

Az 1848. évi alkotmányos forradalom során a magyar katolikus püspöki kar jobbra defenzív politikát folytatott. Az eddigi államegyházi pozíció elvesztése az 1848. évi XX. tc.-ben és az autonómia-mozgalom sikertelensége miatt arra törekedett, hogy a magyar király legfőbb kegyúri jogához olyan vitatott jogi kérdéseket is hozzáillesszenek, amelyek eldöntését az országgyűlés hatásköréből ki kívántak venni. Az 1890-es évektől a katolikus egyház és az állam közötti kapcsolat következetes rendezésének elmaradása miatt, illetve annak sürgetéseként a politikai argumentációt – a közhasználatban királyi kegyúri jognak nevezett – jog természetéről és eredetéről szóló tanulmányok gazdagították.⁴⁴¹ Elméleti-történeti érveket kerestek ahhoz, hogy ez az intézmény a katolikus király hatásköri jogosítványai között maradjon, aki – úgy vélték – sokkal inkább kész arra, hogy a liberális elvek helyett az egyházi nézőpontot tartsa szeme előtt.

438 MESZLÉNYI Antal: *A jozefinizmus kora Magyarországon (1780–1846)*. Budapest: Stephaneum Nyomda, 1934, 357. o.

439 CSÁKY, Moritz: Die römisch-katholische Kirche in Ungarn. In: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (szerk.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. IV. kötet. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, 253. o.

440 LUTHER Márton: *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske*. Ford.: MASZNYIK Endre. Felsőörs: Aeternitas, 2005, 113. o.

441 Ez az irodalom nagyrészt az egyházpolitikai modernizáció korától, a 1890-es évektől keletkezett, majd 1918 után jelent meg egy újabb hullámban. Csorba, 1929; Csorba, 1930; Eckhart, 1935; Fogarasy, 1848; Forster, 1892, 71. köt. pp. 223–257., pp. 345–385., 72. köt. pp. 28–65., pp. 193–242., pp. 339–383.; Fraknoi, 1895; Fraknoi, 1899; Fraknoi, 1901, 1902, 1903; Károlyi, 1936; Kérészy, 1912; Meszlényi, 1928; Mihalovics, 1897; Surányi, 1897; Rézbányai, 1892; Szontágh, 1931; Tillmann, 1904; Tomcsányi, 1922; Wurster, 1897; Zsilinszky, 1908. NAGYON SOK!

A legfőbb kegyúri jog modern kori fejlődéstörténetének harmadik fordulópontját az 1918. év jelentette: IV. Károly eckartsau nyilatkozatát követően a jogfolytonosság kérdése kapcsán bontakozott ki közjogi konfliktus az állam és a katolikus egyház viszonya tekintetében. Az intézménytörténeti elemzések sora ellenére – Csorba Ferenc szavaival élve – a „legnagyobb zavar” uralkodott a tekintetben, hogy mi a „főkegyúri jog”, mi különbözteti meg azt a „király kegyúri jogától”,⁴⁴² illetve „apostoli jogától” és hogy mindezek milyen kapcsolatban vannak az állami szuverenitással. Csorba ugyan 1930-ban kísérletet tett arra, hogy e jogi fogalmakat tisztázza,⁴⁴³ de szóhasználatát a későbbi, illetve kortárs szakirodalom⁴⁴⁴ nem vette át.

A királyt illető kegyúri jog (*ius patronatus regiae majestatis*) egyben a magyar egyház monarchikus jellegű nemzeti autonómiáját is jelentette az egyetemes római egyházon belül, annak ellenére, hogy a katolikus egyház alapján véve egyetemes és centralizált intézmény, amely a hivatalos felfogás szerint nem nemzeti egyházakból, hanem egyházmegyéek rendszeréből áll. A király joghatósága az egyeseknek adományozott birtokokra, valamint az e birtokokból a birtokosok által alapított egyházakra is kiterjedt (*universarum ecclesiarum regni patronus*). Ez utóbbi – szubszidiárius jog lévén – akkor érvényesült, ha az illető egyházzal kapcsolatban álló valamely birtok megszakadás vagy hűtlenség címén reá visszaszállt, illetve a magánkegyúr visszaélései vagy országos érdek ezt szükségessé tette.

Az univerzális kegyúri jog megegyezett azzal a kegyurasággal, amely a királyt a közvetlenül általa alapított egyházak tekintetében illette. A *summa ius patronatus*, a legfőbb kegyúri jog érvényesülése az 1700-as évektől a magyar püspöki kar támogatásával vette kezdetét. I. Lipót kiterjesztett hatáskörét az „apostoli királyság” eszméjére alapította. A *ius patronatus*

442 Fraknói 1895-ben publikált monográfiájában következetesen a „királyi kegyúri jog” általános kifejezést használta. Lásd már a kötet címében is: FRAKNÓI Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1895.

443 Lásd: CSORBA Ferenc: *A királyi kegyúri jog igaz mivolta*. Budapest: May János, 1930.

444 SALACZ Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon*. Budapest: Argumentum, 2002. Hasonlóan Salacz 1960-as évek közepén lezárt művéhez, a főkegyúri jog kifejezést használta kortársa és egykori pécsi kollégája, Csizmadia Andor is, lásd: Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Budapest: Akadémiai, 1966. A főkegyúri jog kifejezés állandósult a legújabb történeti munkákban is: Adriányi, 1999, pp. 131-140, Hegedűs, 1999, pp. 141-149; Gergely, 1999; Rácz, 2003, pp. 47-70.

regiae majestatis tartalmát messze meghaladva nem csak vagyoni jogi kérdésekben, hanem az egyházi joghatóság és kormányzat vonatkozásában is korlátlanul rendelkezett az uralkodó, befolyása alá vonta a vallási oktatást és a papi fegyelmet is. Az apostoli királyi címet viselő (1758) Mária Terézia uralkodása idején a legfőbb kegyúri jog – a jogirodalomban általában mintegy rövidítve főkegyúri jog (*ius supremi patronatus*) megjelöléssel – a magyar király különböző jogosítványainak összegzéséeként nyert értelmezést.

Ezek a jogosítványok csak részben voltak pozitív természetűek és nem csak a katolikus egyházra vonatkoztak. Lényegében tehát ezen értelmezés szerint két részre oszlottak: az uralkodónak a katolikus egyház irányában gyakorolt jogaira, valamint az egyház körüli kormányzati felségjogok (*iura circa sacra*) körébe értett közjogi jellegű legfőbb felügyeleti jogra (*ius supremae inspectionis*), amelyet az állam minden egyház irányába gyakorolt. A legfőbb kegyúri jog azonban nem tartozott az állam területén lévő minden felekezettel szemben kifejtett királyi felségjogok, így a legfőbb felügyelet és a védelem joga közé, amelyek az állami főhatalom megnyilvánulásaként értelmezhetők.

A királyt illető kegyúri jog gyakorlásával részleteiben csak az utolsó rendi országgyűlés foglalkozott. Míg 1848. március 23-án az alsótábla elfogadta a felelős magyar minisztérium felállításáról szóló törvényjavaslatot, a felsőtábla egyházi tagjai körében vita bontakozott ki a kegyúri jog gyakorlásának kérdésében. A középkori eredetű, és az egyház által hallgatólágosan vagy kifejezetten elismert jogintézményt a főpapi kar ezt követően tudatosan egyházi eredetű jogként értelmezte, amelybe ezért az állam nem szólhat bele. A püspöki kar álláspontja szerint a legfőbb kegyúri jog az uralkodó egyházi eredetű személyes kiváltságaként és nem reális jogként nyert értelmezést, amelyet a katolikus uralkodó pártfogói szándékkal tett tényleges intézkedéseire vezettek vissza.

A szentesített 1848. évi III. tc. szerint az érsekek, püspökök, apátok és prépostok kinevezése – rezervált jogként (21. §) – a királyt illette meg a továbbiakban is (7. §), amelyet az uralkodó a király személye körüli miniszter ellenjegyzésével gyakorolt. A kiegyezés után kialakult eljárásrend szerint javaslattételben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium működött közre, a pápai megerősítés érdekében pedig a király személye körüli miniszter fordult a külügyminiszterhez. A legfőbb kegyúri jog többi jogosítványa, így a vagyonfelügyelet és a kegyúri bírászkodás az eddigi dikasztériumi útról most a felelős minisztériumhoz került át, azaz parlamentáris alkotmányos joggá vált.

1848 őszéig a Batthyány-kormány (1848. április 11. – szeptember 11.) és a katolikus egyház kapcsolata – elsősorban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot vezető liberális katolikus báró Eötvös József tevékenységének köszönhetően – kiegyensúlyozottan alakult. Főpapi kinevezéseknél az adománylevelet a kultuszminisztérium katolikus egyházi osztálya készítette el, a miniszter ellenjegyezte azt, azonban a külügyminiszter ügyelt az előzményeknek megfelelő tartalomra, a királyi aláírás megszerzésére és az eskütételre.

A Honvédelmi Bizottmány (1848. szeptember 21./október 8. – 1849. április 19.) megalakítása, illetve Eötvös távozása után, 1848 szeptemberétől az addigi államtitkár, id. Szász Károly vezetése alatt állt a minisztérium. A főpapi kinevezések vonatkozásában a függetlenség deklarálását (1849. április 14.) követően nem volt, aki a királynak fenntartott jogokat gyakorolta volna. Így az egyházi méltóságviselők kinevezésének jogát 1849. május 2-án Debrecenben szabályozták ideiglenesen a kormányzó és a kormány hatáskörének elválasztása kapcsán a Szemere-kormány (1849. április 19. – augusztus 11.) első minisztertanácsi ülésén. A főpapi kinevezési jogkör a kormányzó hatáskörébe került, míg a legfőbb kegyúri jog egyéb jogosítványait a kormány gyakorolta.

A szabadságharc bukását követően a Habsburg-birodalom központi szervei a magyar államfőt illető kegyúri jogot a Ferenc József és IX. Pius között kötött osztrák (és nem magyar) konkordátum (1855. augusztus 18.) tanúsága szerint nem tartották sokra. Az egész birodalomra kiterjedő, egységes rendezés terve osztrák részről az eddig önálló tartományegyházi szervezet felszámolását jelentette. Az integráció „ára” lényegében a legfőbb kegyúri jog tetemes részének elvesztése volt.

Ferenc József lemondott a kinevezési jog egy részéről, a *ius placetum*ról és a papság feletti felügyeleti jogáról, teljes egészében helyt adott a *privilegium fori* érvényesülésének, a pápai állásfoglalásra hagyta az egyházi vagyon kezelését és annak megterhelését, a vallási és oktatási alapot átengedte az egyházigazgatásnak, elismerte az egyházi cenzúrát, a püspökök kapták meg az új rendek felvételének jogát, és így lehetővé tette a jezsuiták ismételt megtelepedését is. A császár késznek mutatkozott a Szentszék kívánságainak teljesítésére, azaz hogy a püspöki székek betöltése Magyarországon ugyanazzal a formulával történjen, mint az osztrák és lombardiai püspökségeknél. A konkordátum XIX. cikkelye csak nevezési jogot *nominát*) engedett az uralkodónak. Bár a konkordátum az eddigi gyakorlaton nem sokat

változtatott, az uralkodó engedékenysége mégis egyedülálló volt a pápai ígérekkel szemben.

1867. január 8-án Bartalkovics Béla egri érsek személyesen nyújtotta át az uralkodónak a püspöki kar feliratát, amelyben azt kérték, hogy az 1848. évi III. tc. alkotmányos revíziója esetén az apostoli király jogainak gyakorlását, valamint a katolikus iskolák és alapítványok feletti felügyeletét csorbíthatatlanul tartsa fenn, és egy e feladatkörre alakítandó udvari egyházi bizottság által gyakorolja. A felirat nem talált meghallgatásra. A kiegyezést követően a királyt illető kegyúri jog leginkább vitatott részét, a főpapi kinevezések jogát a király a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztése alapján gyakorolta, miután a minisztertanács hozzájárult a javaslatához – az 1848-as örökség szerint.

A Szentszék nem egyszer sürgette a megüresedett székek betöltését. A század első évtizedeiben szokásos hosszú *sedisvacantiák* ekkor nem fordultak elő. A miniszter előzetesen az esztergomi érsekkel egyeztetett, hacsak nem e székről magáról volt szó. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy vagy javaslatot, vagy egyetértést kért tőle, amelyet a minisztérium belátása szerint vett fontolóra. A főpapi székek betöltése tehát három érdekszféra erőviszonyai szerint alakult: a magyar kormány, az Udvar és a magyar egyháztartomány érdekérvényesítésének sikere határozta meg. Az 1890-es években gyakorlattá vált a magyar kormány és a bécsi nuncius közötti bizalmas egyeztetés. A kormány célja az volt, hogy az egyházpolitikai reformok miatt egyébként feszült viszonyt a Rómának nem tetsző esetleges kinevezésekkel ne terheljék, illetve a reformtörvényekhez meggyőződése ellenére hozzájáruló Ferenc József helyzetét ne nehezítsék.

A római „engedékenysége” okát keresve XIII. Leó programjáról kell említést tenni, amelynek alapját az a célkitűzés képezte, hogy a modern kultúrát és az egyházat közös nevezőre hozza, egymással kibékítse, és a pápaságot visszavezesse a társadalomba. 1885. november 1-én (*Immortale Dei*) első esetben nyert elismerést az egyházi állam részéről az elv, hogy az állam és az egyház saját munkaterületükön szuverén hatalmak. Három évvel később a pápa elismerte az emberi jogokat és a parlamentáris demokráciát (1888. június 20., *Libertas praestantissimum*), ami azonban önmagában nem jelentette még azt, hogy a magyar katolikus egyház az egyházpolitikai modernizáció támogatójává vált volna.

Az egyházpolitikai reformokat 1894–95-ben úgy valósították meg, hogy a királyt illető kegyúri jog kérdését nem érintették. A századforduló óta a pápai diplomácia törekvése arra irányult, hogy a kinevezési jogkört előzetes

értésítéshez, illetve egyeztetéshez kösse, sőt az államfők joga egyre inkább az egyszerű vétóra korlátozódott az állam számára nem megfelelő jelölttel szemben. A *Codex Juris Canonici* (1917, 1918. május 19. óta hatályban) ezt az egységes gyakorlatot rögzítette katolikus és nem katolikus államfők esetében is, amikor a kinevezési jogot pápai hatáskörbe utalta (329. kánon 2. §) a helyi szokások felszámolásának célzatával.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően, amikor az 1920. évi I. törvénycikk 13. § utolsó előtti mondata kimondta, hogy „[a kormányzó] a főkegyúri jogot nem gyakorolhatja”. Nem Horthy Miklós vallási hovatartozása jelentette az elsődleges problémát, hanem az, hogy a fent említett kodifikált kánoni szabályozás ellentétes volt a magyar szokásokkal és törvényi joggal. E konfliktus hátterében pedig továbbra is a királyt illető kegyúri jog eredetéről és természetéről szóló eltérő felfogás rejlett: személyes, egyházi eredetű kiváltság-e, vagy a magyar államfő szerzett és alkotmányosan gyakorolt reális joga.⁴⁴⁵

3. Az egyházi autonómiáról

„Az egyház a társadalomnak vagy államnak egy formájához sincs kötve, mentől függetlenebb, mentől kevésbé szorul a hatalom támogatására, annál erősebb.”

(báró Eötvös József)⁴⁴⁶

A vallási közösségek esetébe az autonómia az egyház és az állam közötti kapcsolat sajátos formája. Általában véve az autonómia, az államnak alávetett jogi személy cselekvési szabadsága, mint „öntörvényhozás” (*auto*=ön + *nomosz*=törvény), kötelező belső jogszabályok alkotásában nyilvánul meg, de önkormányzást, öngazgatást is értünk alatta; az autonóm jogi személy azon jogosultságát, hogy saját belső ügyeiben maga járjon el.

Az egyházi autonómiának két típusa különíthető el. Egyrészt az önszabályozás és az öngazgatás az adott egyháznak, mint egésznek az

445 HERGER Csabáné: A summum jus patronatus a 19. századi Magyarországon. *Századok* 2007/6, 1515–1537. o.

446 CONCHA Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága. (Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez)*. Budapest: Szent István Társulat, 1918, 179. o.

államhatalomtól független, de általa biztosított (történeti értelemben, a polgári demokráciák koráig nyugodtan mondhatjuk: adományozott) jogosítványa, amelynek határvonalait az alkotmányjog rögzítette, tartalmát az egyházalkotmány alakította. Másrészt az autonómia jelenti az egyháztagok partikuláris önkormányzatiságát is a világi elem egyházkormányzati jogosultsága alapján. Ezt az intézményt azonban – a kivételektől eltekintve – nem a közjogi szabályozás alakította, hanem a felekezet sajátos szervezeti felépítésének a következtében jött létre vagy maradt el, azaz teológiai alapokon állt.⁴⁴⁷ A 19. század második felétől a katolikus szerzők különbséget tettek külső és belső autonómia között is; az elsőt a főpapi székek betöltésére való jogosultságot, a másodikon az országos, egyházmegyei, illetve egyházközi autonóm képviselőket értve.⁴⁴⁸

A 19-20. század fordulóján a jogirodalomban általánosan elfogadott nézet volt, hogy a laikus önkormányzatiságnak nemcsak a protestáns, hanem a katolikus egyházon belül is vannak olyan történelmi előzményei, amelyekkel a modern egyházi autonómia létjogosultságának tudományos indoklása erősíthető a teológiai-kanonjogi érveléssel szemben.⁴⁴⁹ Ezek körébe tartozott a kegyuraság intézménye és az erdélyi szászok sajátos egyházszervezete, majd a reformáció korában illetve azt követően a Királyhágó innenső oldalán a protestáns egyházaknak, Erdélyben a három nemzet négy vallásának autonómiája. Túlnyomórészt az adott egyház belső természete és az államhatalommal fennálló kapcsolata meghatározza az egyházi autonómiák létrejöttét, illetve annak elmaradását.

A katolikus egyház monarchikus felépítése és az egyházi hatalomnak a papi rendhez kötöttsége a kánonjogon nyugvó autonómiák körén kívül elutasítja a hívek partikuláris önkormányzatiságát. Ha mégis létrejött valahol a katolikus egyházon belül autonómia, többnyire a sajátos történelmi szituációval és – a hasonló protestáns szerveződésekkel összevetve – az előzők korlátozott jellegével magyarázható. A lutheri egyházon belül az egyházi

447 Az egyházi autonómia szabatos, lényegre törő fogalmát lásd: KUMLIK Emil: *A katolikus egyházközségek önkormányzata különös tekintettel Pozsonyra*. Pozsony: Katolikus Irodalmi Részevnyitársaság Mű- és Könyvnyomdája, 1911, 1-2. o. Bővebb értelmezését lásd: GERGELY Jenő: *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000*. I. kötet. Budapest: L'Harmattan, 2005, 19. o.

448 BERÉNYI Szilárd: *A katolikus autonómia és az egyházközségek*. Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1942, 246. o.

449 HERGER Csabáné: Autonómia és vallásszabadság az erdélyi szászok történetében. *Jura* 1997/2, 33–41. o.

autonómia a fejedelmi reformáció következtében elsősorban ott és akkor valósult meg, ha a lutheri protestantizmus nem államegyházként illetve tartományegyházként, hanem vallási kisebbségként volt jelen. Szemben mindezekkel a kálvini egyház szervezeti alapelvei, elsősorban az államtól való függetlenség elve magában hordozza az egyházi autonómiák létét.

A 19. századi Magyarországon az állam az egyházi autonómia törvényi elismerése és biztosítása esetén is gyakorolta a maga szuverenitását a területén lévő egyházakkal szemben a *ius supremae inspectionis*, a *ius reformandi* és az *apellatio tanquam ab abusu* útján. A *ius supremae inspectionis* (legfőbb felügyeleti jog) értelmében a szuverén felügyelte az egyházak működésének törvényességét. A legfőbb felügyeleti jog tartalmát a törvények az egyes egyházak esetében eltérő módon adták meg. A *ius reformandi* gyakorlásáról abban az értelemben volt szó, hogy az állam maga határozta meg azon feltételeket, amelyek mellett valamely egyházat a maga területén bevett vagy törvényesen elismert. Végezetül az *apellatio tanquam ab abusu* az egyházak közhatósági jellegéből fakadó azon joguk volt, hogy híveik felett e hatósági jogaikat gyakorolhassák. Mivel erőhatalommal kizárólag az állam bírhat, az állam ezt az egyházak rendelkezésére bocsátotta azzal a feltétellel, hogy ha az egyház saját természetének korlátait átlépi, ez ellen az állam polgárainak védelmet nyújt. Ennek értelmében az állam az egyházak rendelkezéseit az állami törvények alapján vizsgálta.⁴⁵⁰

A 19. századi modernizáció keretein belül a magyar állam és a római katolikus egyház közötti jogviszony polgári államépítési elvekhez történő igazítása, egyaránt foglalkoztatja a jogtörténészeket és az egyháztörténészeket is. Ezért a téma a dualizmus korától⁴⁵¹ napjainkig⁴⁵² számos szakirodalmi munka tárgyát képezte. A katolikus autonómia ügye az 1848. évi áprilisi törvényeket követően elsősorban a magyar püspöki kar és az elkötelezett liberális katolikus értelmiség hatására került napirendre. Törekvésük az elvek tekintetében több, a gyakorlati megvalósítás tekintetében már kevesebb támogatást nyert.

450 E jogok részletes kifejtését lásd KOSUTÁNYI Ignác: *Egyházjog I. A magyarországi egyházak alkotmánya és közigazgatása*. Kolozsvár: Stein János, 1902, 73–76. o.

451 Aschenbrier, 1893; Csávolszky, 1891; Dezső, 1913; Eötvös, 1851/54; Forster, 1897; Haller 1893, pp. 311–316.; Hanuy, 1918; Keményfy, 1898; Kérészi, 1912; Késmárky, 1900; Kiss, 1892, pp. 178–199. és pp. 783–819.; Kiss, 1900; Melichár, 1907; Török, 1897; Túri, 1907.

452 Berényi, 1942; Csáky, 1967; Csorba, 1979, pp. 603–610.; Csorba, 1989, pp. 220–221.; Csorba, 1967; Gergely, 1977; Hübner, 1924; Leopold, 1920; Salacz, 1974; Török, 1941.

Az autonómia újfajta értelmezését 1848-ban az államegyházi pozíció elvesztése, majd a vagyoni szekularizációtól való félelem motiválta. Autonómia alatt ekkor a világi híveknek az egyházi kormányzatban való tevőleges (aktív) részesítését és az ezt végző jogi szervezetet értették. A világi elem részvétele, amely kötelezettségként, nem jogként nyert értelmezést, csakis az ún. külső ügyekre (vagyonkezelés, oktatásügy, kegyuraság, egyházvédelem) vonatkozhatott. Nem jelentette a szervezet elkülönülését a római egyháztól és nem lehetett olyan mértékű, hogy a pápa vagy a püspökök *jurisdictiója* csorbát szenvedjen. A katolikus autonómiát a többi felekezettel és az állammal illetve a városi törvényhatósággal szemben érvényesülő intézménynek tekintették, amely az illetékes egyházfő felügyeletével, azaz a hierarchiának alárendelt módon működik.

1848 szeptemberében Horváth Mihály csanádi püspök vette át a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tárcát. Horváth szabadelvű autonómia-tervezete és maga az autonómia-szervező gyűlés sikertelennek bizonyult. Az önkényuralom időszaka az autonómia-mozgalom szempontjából sem volt kedvező periódus. Az 1850. augusztus 24. és szeptember 1. között lezajlott titkos esztergomi püspöki értekezleten az aktuális kérdések tárgyalására került sor. Ezek köréből az autonómia ügye már kimaradt. Az 1853. március 5-én kelt memorandumban Scitovszky prímás, Kunszt kalocsai és Haulik zágrábi érsekek a konkordátum előkészítésével kapcsolatosan a vallás- és tanulmányi alap katolikus egyházi tulajdonként való elismerését kérték, valamint azt, hogy azok kezelésére a püspökök közreműködésével kinevezett bizottságot hozzanak létre. Ez az elképzelés nem valósult meg, sőt az 1855. évi konkordátum több olyan jelentős változást is bevezetett, amelyek az önkormányzatiság eszméjét lassan elaltatták. A mozgalom oka fogyottá vált, és majd csak Eötvös programjához igazodva 1870/71-ben, illetve 1897 és 1902 között jelent meg újra.⁴⁵³

A lutheri és kálvini protestáns egyházak autonómiája a Királyhágó innenső oldalán fokozatosan épült ki az 1791. évi XXVI. törvénycikk alapján, amely lehetőséget adott arra, hogy a protestánsok egyedül saját elöljáróik alá tartozzanak, de fenntartotta magának azt a jogot, hogy az egyházak belső szabályzatát rendezze azok „helyeslésével” (4. § 1. bek.). Bár 1791-ben az elfogadott zsinati határozatok ellenére – királyi jóváhagyás hiányában

453 HERGER Csabáné: „Szabad egyház szabad államban” – A katolikus autonómia-mozgalom a 19. századi Magyarországon. *Jura* 2008/1, 22–35. o.

– elmaradt az országos szervezet megteremtése, szokásjogi úton mégis e kánonok alapján történt az egyházszervezet kialakítása. Ez a történetileg kifejlődött, egyházi és iskolai ügyekre kiterjedő autonómia a 18. század végétől az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc leverését követő időig fennállt és működött.

Amikor 1849. augusztus 13-án Világosnál a szabadságharc gyászos vége bekövetkezett, számítani lehetett arra, hogy a „rend” helyreállítása kiterjed majd a két evangélikus egyházra is, amelyek tetemesen hozzájárultak ahhoz, hogy a protestáns alapokon nyugvó, de azt több tekintetben túllépő, etikus nemzeti hitvallásuk a magyarság nagy részét egységbe forrassza. A bécsi apostoli nunciusok jelentései alapján tisztán látható, hogy a törvényesen elismert felekezetek jogegyenlőségének elvi fenntartása az olmützi alkotmányban a jogait lázadásával eljátszó Magyarország vonatkozásában vajmi kevés jelentőséggel bírt. A szabadságharc leverését követően kísérletet sem tettek arra, hogy a két magyar evangélikus egyház képviselőit olyan közös tanácskozásra hívják, mint amelyre a katolikus egyház vonatkozásában Bécsben, még a szabadságharc alatt (1849. április 30. – június 17.), a magyar hercegprímás részvételével került sor.

A magyar ókonzervatívok és az osztrák politikai elit körében általános volt a vélemény, hogy Magyarország elsőrendű állami érdeke a protestantizmussal szemben a katolikus egyház erősítése, ami „a forradalom által felzaklatott kedélyek lecsillapításának, az állampolgári fegyelem megszilárdításának” eszköze lehet. A Haynauhoz köthető *Gesamtkirche* koncepció, majd a protestáns pátens (1859) sikertelenségét követően az autonómia újratemtése csak több évtized megkésettiséggel szerveződött újjá. A reformátusok egyházalkotmányát a király 1882. október 11-én, a lutheránusokét pedig 1893. március 18-án szentesítette.

A két protestáns egyház alkotmányát a jogirodalom egységesként kezelte. Köszönhető volt ez egyrészt az uniós gondolatnak, amelynek keretében üléseik 1774-től 1818-ig eredményesen működtek. Az 1840-es években már konkrétan a „honi két testvér evangelica vallás” uniójának kérdését tárgyalták. Az unió előkészítését a kiküldött bizottságok a kapott utasításnak megfelelően – „a dogmatikus kérdések feszegetését mellőzve” kezdték meg. A tervezetet 1845-ben szlovák és német nyelvre fordítva nyomtatásban is kiadták, jelentősebb előrelépés azonban nem történt. A hadi cselekmények miatt nem került sor az 1849 augusztusának első vasárnapjára kitűzött közös zsinatra sem. A jogirodalmi hozzáállás köszönhető másrészt annak is, hogy

az egyházszervezet és az autonómia szervezete mindkét egyházban egybe esett, tehát az egyházszervezeti egységek rendelkeztek önkormányzattal. Harmadrészt a lutheri és a kálvini egyház szabadságai lényegét tekintve azonos normarendszer szerint alakultak a hitújítás idejétől fogva mind Erdélyben, mind Magyarországon.

4. Az izraeliták jogegyenlősítéséről és autonómiájáról

„A zsidók az otthonukat magukkal hordják a hátukon, viszik a Tórát, a szent könyveket, a Bibliát, és ez az otthonuk. Ahol ott van a Biblia, az a zsidók otthona, tehát nem otthontalanok.”

(Heinrich Heine)⁴⁵⁴

Az izraelita egyházi autonómia ügye a 19. századi Magyarországon egy összetett kérdéskör részeként jelent meg, amely a korabeli⁴⁵⁵ és a modern szakirodalmat⁴⁵⁶ is foglalkoztatta. A reformeszmék elterjedése következtében 1839-40. évi rendi országgyűlésen a liberális ellenzék javaslatot tett arra, hogy a zsidók kapják meg mindazokat a jogokat, amelyekkel a nem nemesek rendelkeztek. A beolvasztási célzat nyilvánvalónak tűnik, hiszen az országgyűlés a magyar nyelv ismeretét a vallási funkció betöltésének feltételéül állította. Eötvös József csak huszonhét esztendő fiatal volt, amikor 1840. március 31-én a főrendek előtt azon meggyőződésének adott hangot, hogy csakis az emberi jogok teljes tisztelete képezheti egy szabad alkotmány alapját, és a zsidók jogegyenlősítése az országban kisebbséget alkotó magyarság erejének növekedését fogja eredményezni.⁴⁵⁷

454 Idézi és értelmezi HELLER Ágnes: A „zsidókérdés” megoldhatatlansága című kötet bemutatója és vitája. In: GRÜLL Tibor – RÉPÁSI László (szerk.) *A zsidóság és Európa. Új fejezetek az antiszemitizmus történeti-társadalmi gyökereiről*. Budapest: József Attila Műhely, 2006, 184–209. o.

455 A tanulmányhoz alapvetően a következő 19. századi műveket használtam fel: Bernstein, 1898; Einhorn, 1851; Eötvös, 1993; Fehér, 1893; Löw, 1874; Löw – Kulinyi, 1885; Venetianer, 1903; Weisz, 1894.

456 A tanulmányhoz alapvetően a következő 20. századi és kortárs műveket használtam fel: Bihl, 1976, pp. 31-73.; Bihl, 1980, pp. 5-73.; Büchler, 1901; Domján, 1969, pp. 139-162.; Gonda, 1992; Groszmann, 1916; Häusler, 1976, pp. 33-79.; Katz, 1991; Katz, 1995; Kovács – Pap, 1987, pp. 28-46.; Miskolczy, 1999; Salacz, 1938; Sándor, 1991, 34-55.; Sándor, 1991, pp. 16-18.; Schweitzer, 1991, pp. 55-65.; Schweitzer, 1986, pp. 28-38.; Schweitzer – Szilágyi, 1982; Venetianer, 1922; Zeke, 1990, 1. köt. pp. 145-161.

457 EÖTVÖS 1975, 351–355. o.

Egyetértés uralkodott a tekintetben, hogy – az ország gazdasági érdeke miatt legalábbis – a zsidók jogállásán javítani kell. Véleménykülönbség csak abban volt, hogy a jogokat mikor kell megadni. A konzervatív felfogás szerint az egyenlősítésre a nyelvi és kulturális elkülönülés felszámolása, azaz lényegében az asszimilálódás után kerülhet sor, míg a liberális álláspont szerint pontosan a feltételek nélküli egyenlősítés az, ami a beolvadást elősegíti. S hogy esetleg integrálásról is szó lehetne a beolvasztás helyett? Erre az álláspontra Kossuth is csak túl későn, 1851-ben jutott el, amikor egy kultúraautonómiára építkező államberendezkedés alkotmányos tervét papírra vetette.⁴⁵⁸

Az 1848-49-es folyamatokba ágyazva három, emancipációról szóló törvényjavaslat került az utolsó rendi illetve a népképviselői országgyűlés elé. A Szentkirályi Móric (1848. március 24.),⁴⁵⁹ Kállay Ödön (1848. július 19.),⁴⁶⁰ majd Szemere Bertalan (1849. július 28.)⁴⁶¹ által előterjesztett projektumok közül Szemere kormányjavaslata mérsékeltnak és középutasnak mondható a '48-as szabadelvűséghez méltatlan Szentkirályi-féle és a következetesen liberális Kállay-féle javaslat között. Mindhárom javaslat közös vonása volt, hogy lehetővé kívánta tenni a zsidó-keresztény vegyesházasságot. Az ilyen házasságból született gyermekek Szentkirályinál keresztények, Kállaynál atyjuk vallásában neveltetnek, Szemere azonban ezt a kérdést, bár nyilvánvaló, hogy rendkívül fontos volt, nem rendezte. Szentkirályinál a kifejezett cél a teljes beolvasztás volt, Kállay polgári és vallási tekintetben is egyenjogúsított volna, Szemere csak a politikai és polgári jogok tekintetében rögzítette, hogy „a törvényesen megtelepedett Mózes-vallású lakosok” vonatkozásában a felekezeti hovatartozás különbséget nem képez”.

Szemere javaslata az izraelita felekezet közjogi helyzetéről és a vallási egyenjogúsításról szót sem ejtett, sőt az általános elvárásnak megfelelően

458 Lásd bővebben GERŐ András: *A zsidó szempont*. Budapest: PolgArt, 2005, 25–26. o. valamint Kossuth, 1974, pp. 14–33.

459 A törvényjavaslat szövegét közli HARASZTI György: *Két világ határán. Magyar zsidó történelem*. Budapest: Múlt és Jövő, 1999, 207. o.

460 Kállay Ödön törvényjavaslatának szövegét közli ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847–1894. A vallásszabadság, a polgári házasság, a katolikus autonomia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai kérdések történelmi fejlődése hazánkban*. I. kötet. Budapest: Boruth E. Könyvnyomdája, 1894, 172–173. o.

461 A kormányjavaslat miniszteri indoklását közli ZELLER 1894, I. kötet, 176–180. o.; a kormányjavaslat szövegét közli ZELLER 1894, I. kötet, 176. o.

a vallásreformot és „a kor kívánataival megegyező” egyházszervezet kialakítását sürgette. Így a javaslat a belügyminisztert kötelezte arra, hogy a Mózes-vallásúak „papjainak” és képviselőinek részvételével gyűlést hívjon össze. Az indokolásban kimondva is szerepelt a cél: a „társadalmi és nemzeties egybeforrásról”, a nemzetbe való beolvasztásról van szó itt is, a neológia előtérbe helyezésével, a keresztény egyházi autonómiához hasonló szervezet megalkotásával. Míg a kulturális nemzetfogalom az azonos őstől származás tudatán, az azonos nyelven, az azonos kultúrán alapuló naiv egybetartozás érzésből táplálkozott, a politikai nemzetfogalomba belefért, sőt lényegi elemét képezte, hogy a nemzetiségek és etnikumok kollektív jogokat nem, de egyéni jogokat – a nemzet erősítése, egybeforrasztása céljából – kaphattak és kaptak is. Szemere tervezete összességében illeszkedett a fokozatos jogki-terjesztési programba.

A liberális meggyőződésű politikusok szemében a „zsidó ügy” a kiegyezés előestéjén sem önmagában, hanem a vallásszabadság kérdésével egyben jelentkezett. Hogy a törvényjavaslatot általánosságban és a részletes tárgyalás során is lényegében vita nélkül elfogadták (1867. évi XVII. tc.) a képviselők és a főrendek is, elsősorban azzal magyarázható, hogy a francia típusú kulturális redukció a zsidóságot a vallási területre szorította vissza. Az izraelita kifejezés a törvény szövegében azt jelentette, hogy a keresztény felekezetek egyikébe betért személy asszimilálódott, csak az izraelita maradt zsidó.⁴⁶²

A kulturális redukció folyamatába illeszkedett a kormányzat kezdeményezésére megalkotott neológ autonóm szervezet is, amely a neológ–ortodox elkülönülés előidézőjévé vált. Jókai Mór képviselőházban elhangzott szavait idézve „A szakadás a zsidók között is régen megvolt (...), de e szakadásból nyílt villongást támasztani a magyar kormánynak hagyatott fenn.”⁴⁶³ A hitközségekhez való csatlakozás illetve kiválás szabadságát a neológ és az ortodox szabályzat is meghagyta. Az állam az izraelitákat egy felekezetként, de jogilag elkülönülő két vallási szervezetként kezelte, így 1926-tól az országgyűlés felsőházában mindkét irányzat képviseltethette magát. A változtatásokat ellenző, és mindaddig egyik autonómiához sem csatlakozó status quo ante irányzatot a felsőházi képviselőlet lehetősége készítette arra, hogy az 1927.

462 SCHWEITZER József: Emancipációtól – emancipációig. A hazai zsidóság történetéből. *Con-fessio* 1986/3, 28–38., 30. o.

463 Jókai Mór 1870. február 16-ai hozzászólását közli ZELLER 1894, I. kötet, 663–668. o.

december 24-ei budapesti gyűlésen megalkossa a maga hitközségi szabályzatát, amely végleges jóváhagyást 1928-ban nyert.⁴⁶⁴

Ezek az asszimilációs impulzusok a reformkortól kezdve nyomon követhetők a törvényhozás menetében és a társadalmi változások terén ugyanekkor könnyen fellelhetők a disszimilációt gerjesztő jelenségek is. Ilyenek voltak 1848 tavaszán a zsidóellenes zavargások, a „zsidóhatalom megtörésére” létrejött országgyűlési antiszemita pártkör, majd az Országos Antiszemita Párt, amely a pártalapító Istóczy Győző 1896. évi visszavonulásáig sikeresen tevékenykedett annak ellenére, hogy az 1848-49-ben rögzült nemzetfelfogást magáénak valló politikai elit elutasította az antiszemitizmust.⁴⁶⁵

5. A vallásszabadságról és a felekezeti jogegyenlőségről

„A dogmatikus türelmetlenség és a polgári türelem megállhatnak egymás mellett, az elsőre az örök igazságnak, a másakra az új társadalomnak van szüksége.”

(báró Eötvös József)⁴⁶⁶

Mindezek a többé-kevésbé sikeres reformok nem csak az egyházak és a magyar állam kapcsolatát, hanem az egyházak egymással való viszonyát is új irányba állították be, ha 1848-ban megnyugtató eredmény még nem is jött létre. A vallásszabadság és a felekezeti jogegyenlőség területén az állam-egyháziságot megszüntető és a bevett vallások koordinációs rendszerét létrehozó 1848. évi XX. törvénycikket, majd a kettős szemléletmódot tükröző 1867–68. évi, egyházi viszonyokat érintő törvényeket követően jelentős változásra csak az 1894–95-ös években kerülhetett sor.

A 48-as párti Irányi Dániel, Pécs szabad királyi város képviselője, a költészetviták során újra és újra felszólalva ismételte meggyőződését: „A vallásszabadság az ember legértékesebb és legszentebb kincse, és az a haza,

464 Szervező alapszabályzat Magyar- és Erdélyország autonóm hittörvényű zsidó hitfelekezete számára, a 26.915/1871. VKM sz. rendelet melléklete; A magyarországi status quo ante izraelita hitközségek Országos Szövetségének alapszabályai, a 35.847/1928. V.K.M. sz. rendelet melléklete.

465 HERGER Csabáné: Az asszimiláció útján? Az izraeliták egyházi autonómiája. *Jura* 2009/2, 54–72. o.

466 CONCHA 1918, 181. o.

amelyben a vallásszabadság biztosítva nincs, a polgárosodás legjelentősebb kellékében szűkölködik.”⁴⁶⁷ Amikor pedig az izraelita és neoprotestáns gyermek kényszerű elkeresztelése elleni tiltakozásáért párttársai megrótták, a következőképp válaszolt: „Most nem protestánsként szólok. Képviselőként és hazafiként beszélek. Akit ilyen durva botrány nem hoz lázba, annak fogalma sincs a jogról és az emberiességről.”⁴⁶⁸ A magyar kultúrharcot kiváltó elkeresztelési rendelet, amelyet 1890 februárjában Csáky Albin kultuszminister a mintegy húsz éve tartó jogellenes elkeresztelési gyakorlat felszámolása céljából adott ki, arra ösztönözte a szabadelvű kormányt, hogy a politikai kényszerből – és némi elvtelenségből – eddig halogatott reformprogramot végre megvalósítsa.

A házassági törvény (1894. évi XXXI. tc.) a vallási kötelezettségeket érintetlenül hagyva egységes, kötelező polgári házasságkötési formát és e jogviszonyból származó ügyekre állami jurisdictiót vezetett be. A házassági akadályok köréből a valláskülönbséget kizárta. A házasság érvényességét az állami szerv előtti cselekménytől tette függővé, és eltekintett az egyén szubjektív jogköréhez tartozó vallási szertartások feletti rendelkezéstől. A bontó okok rendszere alapvetően a vétkességi elven nyugodott, azaz a házasság felbontásának csak akkor volt helye, ha a bontást kérővel szemben álló házastfélnek a törvényben meghatározott okok valamelyikét megvalósító vétkes cselekménye bizonyítást nyert. Ezzel (elvileg) konzervatívabb jogrendet hozott létre, mint ami – a felbonthatatlanság elvéhez ragaszkodó római katolikus egyházjog kivételével – a felekezeti bontójogok rendszerében megvalósult, mégis, a vétkességi elvet követő külföldi bontó jogokhoz képest liberális megoldást valósított meg, amikor több évtizeddel a vétkességi bontójogok nyugati fellazítása, „rugalmassá tétele” előtt kisegítő jelleggel alkalmazta a feldúltsági elvet.

A gyermekek vallásáról szóló 1894. évi XXXII. tc. nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az egyházügyi viszonyok modernizálásának célja itt kisiklott, és a liberális elvek elfelejtődtek: gyakorlatilag arról volt szó, hogy kompromisszumot kötöttek egymással a vegyes házasságokból származó gyermekekért évszázadok óta viaskodó felekezetek.

467 Irányi 1871. december 20-ai hozzászólását közli ZELLER 1894, I. kötet, 909–914. o.

468 Irányi 1873. február 24-én a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetési vitája során a vallásszabadság tárgyában előterjesztett határozati javaslata élénk vitát váltott ki a képviselőházban. Somssich Pál támadó, Irányi szavait félremagyarázó válasza miatt Irányi viszontválaszra, mondhatni védekezésre kényszerült. A vitát közli ZELLER 1894, II. kötet, 1–53. o., Irányi idézett sorait lásd uo., 12–14. és 38–39. o.

Az állami anyakönyvezés bevezetését az állam egyházak feletti feltétlen szuverenitásának a biztosítása is szükségessé tette. Ezen túlmenően ettől várták a „vallási nyugalom” megvalósulását is, azaz a vegyes házasságokból született gyermekek vallása körül kiéleződött kultúrharccal lecsendesedését olyan módon, hogy az egyház kezéből kivett anyakönyvvezetés a jogosulatlan bejegyzések lehetőségét is felszámolja. Így tehát az állami anyakönyvek a jogbiztonság szempontjából is garanciául szolgáltak. Az állami anyakönyvekről szóló 1894. évi XXXIII. tc. az állami és az egyházi nyilvántartás szétválasztásának elve alapján kizárta az egyházi személyek (lelkészek, rabbik) anyakönyvvezetővé történő kinevezését. A születések, házasságok és halálesetek közhitelű nyilvántartására és tanúsítására vonatkozó kizárólagos állami anyakönyvezés elve következtében a felekezetek kezéből olyan eszköz hullott ki, amelyet évszázadokon keresztül felhasználtak az egymás elleni ideológiai konfliktusban éppúgy, mint az állammal szemben társadalmi hasznosságuk és nélkülözhetetlenségük bizonyítékaként.

Az izraelita vallásról szóló 1895. évi XLII. tc. régóta várt, jelentős lépésnek számít az izraelita vallású magyar zsidók és a magyar állam kapcsolatában. A vallásügyi modernizáció során a szabadelvű kormány – az 1867. évi politikai és polgári jogok tekintetében egyenjogúsító törvény után – a vallási egyenjogúsítás érdekében bevett vallássá nyilvánította az izraelita vallást. A „keresztény jelleg megőrzését” szolgálta ugyanazon szakaszon belül a jogkiterjesztés, majd annak azonnali korlátozása, ami az előzmények ismeretében nem meglepő – bár messze nem szabadelvű. A jogalkotó – nyilvánvaló asszimilációs céllal – igyekezett behatárolni a magyar izraeliták kapcsolatát a diaszpóra más elemeivel.

A vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. évi XLIII. tc. nem felelt meg a modernizáció követelményének. Rendszerében szabadelvű és konzervatív elemek keveredtek egymással, és nemcsak a személyes, hanem a felekezeti jogegyenlőség is jövőbeni cél maradt a törvényesen elismert (1895-ben nem volt ilyen) és a megtűrt felekezethez tartozó állampolgárok számára. A törvény az egyéni vallásszabadság tartalmát a magyar alkotmányjogi fejlődésben egyedülállóan, a polgári átalakulás kritériumainak megfelelően adta meg. Az általános vallásszabadság elvének törvényi elismerése azt jelentette, hogy a világnézet megválasztásának, – a törvény szavaival élve – bármely hit vagy vallás követésének szabadsága állampolgári jog lett. Hiányzott azonban az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (1776) vagy a francia Emberi

és Polgári Jogi Nyilatkozat (1789) megfogalmazásához hasonló kijelentés, amely az egyenlőnek teremtett emberek „veleszületett, elidegeníthetetlen jogaként”, vagy „természetes, elidegeníthetetlen, és megszentelt jogaként” jelölte volna meg az egyéni vallásszabadságot.

A felekezetenélküliség a 18 éven felüli állampolgárok számára volt csak lehetséges az 1868. évi LIII. tc. 2.§-a értelmében és a 18. életév betöltése előtt minden magyar állampolgárt valamely bevett vagy törvényesen elismert felekezetben kellett nevelni. Magyarországon a vallás tehát nem volt magánügy, sőt a kor konzervatív jogirodalma maga is elismerte, hogy a vallásváltoztatás közjogi jellegéből adódóan „a szülők természet adta joga” csorbult. A törvény a hitvallás alapján történő diszkriminációt a polgári és politikai jogok gyakorlása vonatkozásában kizárta, az állami jog és a felekezeti jog közötti összeütközés esetében az állami főhatalom elvét rögzítette.

A törvény a közösségi vallásgyakorlás három típusáról rendelkezett. A bevett felekezetekre vonatkozó jogi normákat hatályban tartotta. Ezek az egyházak az állam anyagi, erkölcsi és politikai támogatását élvezték. A 19-20. század fordulóján született elemzések hangsúlyozták, hogy a bevett vallások fogalma nem volt egységes tartalmú közjogi fogalom, hanem a történeti fejlődés során az állam és az adott egyház közötti szorosabb vagy lazább kapcsolat következtében alakult. Ennek ellenére minden bevett vallás az államhatalom törvényes oltalma alatt állt, egyházi szervezetüket, annak jogalanyiságát, önkormányzati jogát az állam elismerte és biztosította – elvileg. A katolikus autonómia-mozgalom ügyét a törvénycikk említés szintjén sem kezelte.

A törvényesen elismert felekezeteknek teljes társulási szabadságot nem biztosított a jogalkotó. Az elismerés tartalmi feltételként a hitéletre vonatkozó összes rendelkezést magában foglaló szervezeti szabályzatnak jóváhagyás végett egy politikai szervhez, a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez történő bemutatását jelölték meg. Alapítói taglétszámot feltételként nem kívántak meg. A megalakult felekezet, mint az állam védelme és főfelügyelete alatt álló nyilvános testület, bemutatási záradékhoz kötött, korlátozott ingatlanszerzési képességgel rendelkezett. A törvényesen elismert felekezetek szervezeti felépítését szabályozva a jogegyenlőség elvét ismételtelen figyelmen kívül hagyta a jogalkotó, amikor tagjainak nyilvántartásán túl nyilvános közgyűlésre kötelezte őket. A törvény legvitatottabb részét a felekezeten kívüliekre vonatkozó rendelkezések képezték. Velük szemben olyan

diszkriminatív intézkedéseket érvényesítettek, amelyek a felekezeten kívüli személyek büntetéseként is felfoghatók.⁴⁶⁹

6. Következtetések

Egy interjú alkalmával a Németh Miklós-kormány művelődési minisztere (1989–1990), a történész Glatz Ferenc említést tett arról, hogy 1989 májusában, amikor miniszteri szobájába a Lenin szobor helyére Eötvös József, Trefort Ágost és Klebersberg Kunó képét helyezte, naponta a „rég liberálisok vagy a konzervatívok értékeremtésével” indokolta ezt az őt kérdezőknek. „Részletesen el kellett magyaráznom, – mondta Glatz – hogy a mindenki által tisztelt Eötvös József, tessék megnézni, buzgó katolikus liberális, Deák Ferenc ugyanúgy. Nem igaz tehát, hogy a liberalizmussal, a legcsodálatosabb emberi szemlélettel nem fér össze a vallásosság, a hit.”⁴⁷⁰ A monolit ideológiával rendelkező államberendezkedés kapcsán említést tett ugyanitt arról is, hogy mércéje szerint „a vallásszabadság intézményeinek biztosítása legalább olyan fontos tartozéka a demokráciának, mint a többpártrendszer”.⁴⁷¹

E sorokat olvasva hosszan töprengtem azon, ki az az egykori kultuszminiszter vagy államférfi, akinek a képét jómagam, a mára nézve iránymutatóként, esetleg a falra tenném. Felmerült bennem a puritán, elvhű Irányi Dániel alakja, aki az „ellenszéllel” nem számolva újra és újra a vallásszabadság következetes érvényesítéséért szállt síkra. Majd a valaha élt legnagyobb „kultuszminiszterre”, Mózesre gondoltam, illetve Arra, Aki Mózes leírása szerint a vörös földből saját képére és a hasonlatosságára formálta meg az első embert. Megadta a kellő útmutatást, de nem kényszerített semmire. Tudatta, mi lesz a következménye annak, ha a teremtetett lény nem Teremtőjét követi, de a döntés szabadságát meghagyta. Ennél tökéletesebben, azt gondolom, senki sem oldotta meg a szabadság és a hit párosítását. Az európai

469 HERGER Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894-95. évi egyházügyi törvények különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre. Jura 2005/1, 79–94. o.

470 GLATZ Ferenc: Az állam legyen minden identitás otthona. In: FRENKL THURZÓ Tibor (szerk.): *Ha Isten nem volna. Egyház és állam másfél évtizede a Magyar Köztársaságban.* (Az interjúkat készítette és a bevezető esszét írta: SZÁLE László.) Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2005, 42–43. o.

471 GLATZ 2005, 35. o.

civilizáció egyik alapja mindmáig a zsidó-keresztény kinyilatkoztatásból származó értékszemlélet.

Szálé László tudós interjúalanyával egyet értek a tekintetben is, hogy a demokratikus államélet és a vallásszabadság alkotmányi biztosítása illetve érvényesülésének jogszabályi meghatározása egymástól elválaszthatatlan. A feltételek ehhez – Ádám Antal összegzése szerint – akkor a leginkább kedvezőek, ha „az alkotmányi értékek védelmére hivatott állam világnézeti- leg és azon belül vallásilag semleges (...), a nyilvántartásba vett vallásokat, egyházakat, ezek pluralitását és egyenjogúságát azonban értéknek tekinti; ezért irányukba nem közömbös (...)”. Az alkotmánybíró jogászprofesszor a tapasztalatra hivatkozva állítja, hogy az állam különösen akkor képes erre, ha az alaptörvény előírja az egyházak és az állam elválasztását, és ha ez a követelmény kellően érvényesül is.⁴⁷²

Az egyházak és a modern állam közötti viszony tekintetében a jogtörténész feladata az, hogy ezt a tapasztalatot a hazai jogfejlődés tekintetében összegyűjtse, és a történeti jogösszehasonlítás módszerét alkalmazva értékelje. Korábbi műveimben bemutattam, hogy Angliában a katolikus, majd anglikán *national church* korszakát követve hogyan alakult az *established church* jogállása, amely mellett a katolikusok, az izraeliták és a nonkonformisták egyenjogúsítására is sor került a klasszikus liberális korszakban.⁴⁷³ Láthattuk, hogy az „Újvilágban” a 13 keleti-parti angol gyarmat egyházi viszonyai, a Zarándok Atyák hagyatéka és a felvilágosult nézetek milyen hatást gyakoroltak az Amerikai Egyesült Államok alkotmányfejlődésére, hogy mit jelent az amerikai „denominacionalizmus”.⁴⁷⁴

Az összefonódást akadályozó amerikai szabályozással szemben bemutattam az összefonódás felszámolását megvalósító francia utat is, választ keresve arra a kérdésre, hogy milyen mozgatórugók hatására bontakozott ki a „köztársaság megmentése” jegyében a vallástalan állam semlegességét

472 ÁDÁM Antal: Az állami egyházjog fogalma, jellemzői és problémái Magyarországon. *Magyar Közigazgatás* 2000/9, 543–544. o., ahol a szerző többek közt Boleratzky Lóránd azon megállapítását vitatja, amely szerint „a semleges állam (...) nem tud értékrendszert felmutatni”.

473 HERGER Csabáné: A tradíció és a modernizálás dilemmája Anglia vallási viszonyaiban. *Jura* 2001/1, 46–57. o.

474 HERGER Csabáné: Az állam és az egyház kapcsolata az Amerikai Egyesült Államok történetében. *Jura* 1998/1, 30–34. o.

hangsúlyozó radikális politika.⁴⁷⁵ Feltárássra került, hogy a klasszikus liberális, francia-porosz felvilágosult hagyaték és a konzervatív, túlnyomórészt katolikus impulzusok kötéshúzásának eredményeként milyen reformok láttak napvilágot az osztrák ún. májusi törvények (1868) és a 19. század utolsó évtizedeire jellemző német *Kulturkampf* körében.⁴⁷⁶ A modellek tekintetében azonban nem kutattam mélyebben a skandináv illetve a dél-európai állam-egyháziságot: mindkét esetben vallási szempontból homogén társadalomról volt szó, ahol éppen ezért a vallási tolerancia és a felekezeti jogegyenlőség kérdésére kevésbé összpontosítottak.

Hogy a felvázolt modellek gyakoroltak-e bármiféle hatást a magyar egyházpolitika irányítóira? Ezek a modellek nemcsak a reformkorban vagy a dualizmus idején szolgáltak gyakorta hivatkozási alapul, hanem másfél évszázaddal később is, amikor a lelkiismereti- és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény és az 1999. évi LXX. törvénnyel kihirdetett vatikáni szerződés felülvizsgálatának kérdését felvetették, vagy éppen a történeti egyházak „közjogi testületi” jellegének visszaállítását sürgették.

Mivel pedig az alkotmánybíráskodás nem korlátozódik az alkotmányossági vita eldöntésére, hanem – többek között – doktrínái által a jogalkotásnak is keretet szab, a téma iránt érzékeny személynek akkor is eszébe jut az amerikai Bill of Rights (1791) első félmondata, mikor a 9/1990 (IV. 25) AB-határozatot olvassa. Nos, míg az ún. alapítási klauzula szerint az alapítás ténye akkor áll fenn, ha a törvény valamely vallást illetve minden vallást segíti vagy egyiket a másikkal szemben előnyben részesíti, addig a fent említett AB-határozat a pozitív diszkrimináció feltételeiről szól.⁴⁷⁷ Nincs két olyan ország, amelyben az egyházak és az állam közötti kapcsolatot, az elválasztás szigorúságát azonos módon szabályozták volna; a gondolkodásmódot alakító, illetve az elvi meggyőződést erősítő hivatkozási alapok arra alkalmasak, hogy a sajátos adottságokat és történelmi előzményeket figyelembe véve a lehetséges megoldások legjobbjára törekedjen a jogalkotó.

475 HERGER Csabáné: Egyházi modernizáció Franciaországban 1789-től 1905-ig. *Jura* 2010/1, 59–66. o.

476 HERGER 2009, 75–95. o.

477 E követelmények lényege, hogy nagyobb egyenlőség biztosításának jegyében alkotmányos cél vagy jog szolgáltatásban, az érintettek egyenlő méltóságának tiszteletben tartásával és az előnyben nem részesülők valamely alapjogának önkényes megsértése nélkül, meghatározott jogalany vagy jogalanyok javára alkotmányosan előírható és alkalmazható pozitív diszkrimináció. Lásd a határozat indokolását, különösen annak IV. pontját.

A szekularizáció (*saeculum*: „korszak”, „évszázad”, az egyházi latinban az örökkévalósággal szemben „az időbeli világ”), mint az állam és az egyház elválasztásának intézményes és mentális folyamata,⁴⁷⁸ Európában a felvilágosodással jelent meg, majd a Nagy Francia Forradalom idején érte el tetőpontját a tradicionális vallás teljes megszüntetésére irányuló szélsőséges törekvéssel. Eltekintve attól, hogy a szekularizációt lehet pozitív és negatív jelenséggént is értelmezni, mindenképpen volt illetve van jó, és – úgy tűnik – rossz hatása is. A felvilágosodás kora óta megváltoztak a legfontosabb értékek: az európai kultúra zsidó-keresztény gyökerei, az erkölcs bibliai zsinórmértéke, amely a kereszténység elterjedése óta a mindennapi kapcsolatokat és a jogrendszert is meghatározta, de legalábbis jelentős mértékben befolyásolta Európában, háttérbe szorult. Szabadságjogi szempontból azonban egyértelműen pozitív, hogy a laicizált állam – elméletileg – nem volt már hajlandó arra, hogy az államegyházi érdekek realizálásához a *brachium secularét* biztosítsa.

A polgári modernizáció – jogtörténeti értelemben, mint modern elvek alapján szerveződő államberendezkedés, és mint minden állampolgárt azonos mértékben kötelező és jogosító jogrendszer – különböző intenzitással jelentkezett a 19. század minden szakaszában. A 19. század első felére a magyar közélet világi jellege erősödött, a vallástól való elidegenedés a felvilágosodás kora óta tovább folytatódott. A szabadelvű eszmekör, valamint a fennálló kereszténység és az egyházi tekintély közötti ellentét az emberi szabadságról vallott eltérő felfogásokon alapulva jött létre.

Egyházi ügyek a reformkorban először 1832/36-ban kerültek a rendi országgyűlés elé. Visszatérő kérdésként jelentkezett többek között az áttérés megkönnyítésének ügye, a vegyes házasságok kapcsán a reverzálisok eltörlésének igénye, a felekezeti viszonyosság rendezése, a szerzetesrendek kérdése vagy a honosítás ügyével összefüggésben a zsidók emancipációja. A magyar társadalom etnikai sokszínűsége és vallási pluralizmusa következtében az egyházak és az állam közötti kapcsolatok alakulása természetesen fontos kérdéseket vetett fel az alkotmányos forradalom során is. Az utolsó rendi országgyűlés négy egyházpolitikai témával foglalkozott: a tizedről való lemondással, a királyt illető kegyúri jog gyakorlásával és a felekezeti jogegyenlőség kérdésével, valamint a városi választójogi törvényjavaslat és

478 Lásd hozzá LÜBBE, Hermann: *Säkularisierung. Geschichte eines ideenpolitischen Begriffs*. Freiburg: Alber, 1965, passim.

a honosítási törvényjavaslat kapcsán a zsidók jogállásával. Az eredmény visszafogott és részleges volt, szabadelvűnek messze nem nevezhető elemekkel tarkítva.

Az egyházi modernizáció igénye 1867 után – éppen ezért – széles tárgykörben jelentkezett. Elsők közt említendő az államegyházi jogállásától 1848-ban megfosztott katolikus egyház és a polgári állam közti viszony egy fontos összetevője: átörököthető-e a legfőbb kegyúri jog, beavatkozhat-e a polgári állam a főpapi kinevezésekbe? Olyan ügy ez, amelyben a következetes, elvhű politizálástól megnyugtató, tartós eredményt remélhettünk volna, míg bármely kompromisszumtól csak átmenetit. Az egyházi autonómia kérdése már más egyházak vonatkozásában is társadalmi vitát gerjesztett. A magyar állam és katolikus egyház közötti közjogi kapcsolat radikális átalakításától való félelmek miatt született meg a világi tagok bevonásával megvalósítandó önkormányzatiság terve – szükségmegoldásként.

A szabadságharc bukása után szétzúzott önkormányzatiság helyreállításának igénye a kálvini és a lutheri egyházban, valamint az izraelita felekezet autonóm szervezetének megteremtése nem csak egyházpolitikai, hanem nemzetiségi-etnikai kérdéseket is felvetett. A protestáns egyházakat Bécsből a rebellis politika melegágyának látták. Az önkényuralom időszakában a német és szláv kisebbségek érdekeit szem előtt tartva szabályozták szervezetüket úgy, hogy mindeközben a rebellis magyar elemet rövid pórázra fogták. A dualizmus korában, az autonómia ismételt kiépítése során ezért szükséges volt az is, hogy a nemzetiségi érdekeket megfelelő mederbe tereljék. Az izraelita felekezet esetében az autonómia ügye az asszimilációs elvárással karöltve jelentkezett. A francia mintájú kulturális redukció azt jelentette, hogy a zsidóság nem nép, hanem csupán egy a magyarországi felekezetek körében. Elgondolkodtató, hogy a kor viszonyait figyelembe véve lehetett-e volna jobb megoldást találni. Jogi szempontból aligha, mégis biztos: a zsidóság belső széttöredezettsége tovább mélyült.

A vallásszabadság és a felekezeti jogegyenlőség területén – az állami támogatással végrehajtott – rekatolizáció két évszázada után⁴⁷⁹ a toleráns politika lassan, nagy-nagy szünetekkel tarkítva tudott csak előtérbe kerülni. 1848-ig, bár kezdeményezések voltak, hiányzott az akarat. A múlt súlyos

479 HERGER Csabáné: A rekatolizáció eszköztára Magyarországon a 16–18. században. In: FARAGÓ Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18-19. században* 2. Budapest: Új Mandátum, 2004, 341–355. o.

hagyatéka ránehezedett azokra is, akik a „kor kívánalmait” szem előtt tartva az egyházpolitikai reformokat sürgették. Mondják, hogy 1848-ban az idő volt kevés. Volt azonban elég a zsigeri gyűlöletből is, amelyet az olyanok, mint Szemere vagy Irányi meggátolni nem, csak csitítani tudtak. 1867-ben az átfogó, következetes reformok megint csak elmaradtak. Liberális elvek-ből pedig nem volt hiány. Eötvös személyes felfogása gyönyörű, beszéljen helyettem ő:

„Az állam és egyház közötti viszonynak meghatározásában csak két rendszert lehet követni alkotmányos országban, hol az egyenlőség elvéből kell kiindulni mindenben: vagy azt, hogy az állam egyenlő befolyást gyakorol valamennyi felekezetre; vagy azt, hogy valameny-nyi felekezet tökéletesen szabad. Az első rendszernek is vannak bará-tai és ezen rendszert azon elvek következtében, melyek 1789-ben Franciaországban föllállítottak, soká az egyetlen helyes és valóság-gal alkotmányos rendszernek tartották. A másik rendszer a szabad-ság rendszere, melyet Amerikában látunk, melyet látunk Svajcban és mely napjainkban azon arányban, melyben a való szabadság gyökeret vert, gyökeret fog verni a világ minden országaiban. (...) vagy állam-vallás létezik, vagy pedig elnyomott vallás, alkotmányos országban pedig mindkettő lehetetlen.”⁴⁸⁰

Ha Eötvös vízióját a „szabadság rendszerének” világra szóló győzelméről – mint realitásokat nélkülözőt – feledjük is, azt nem feledhetjük, hogy a civil társadalomban egy intézmény jogfosztása minden más intézményt is érint.

480 Eötvös József beszédét közli ZELLER 1894, I. kötet, 629–634. o., az idézett mondatok ezen belül a 630–631. oldalakon találhatók.